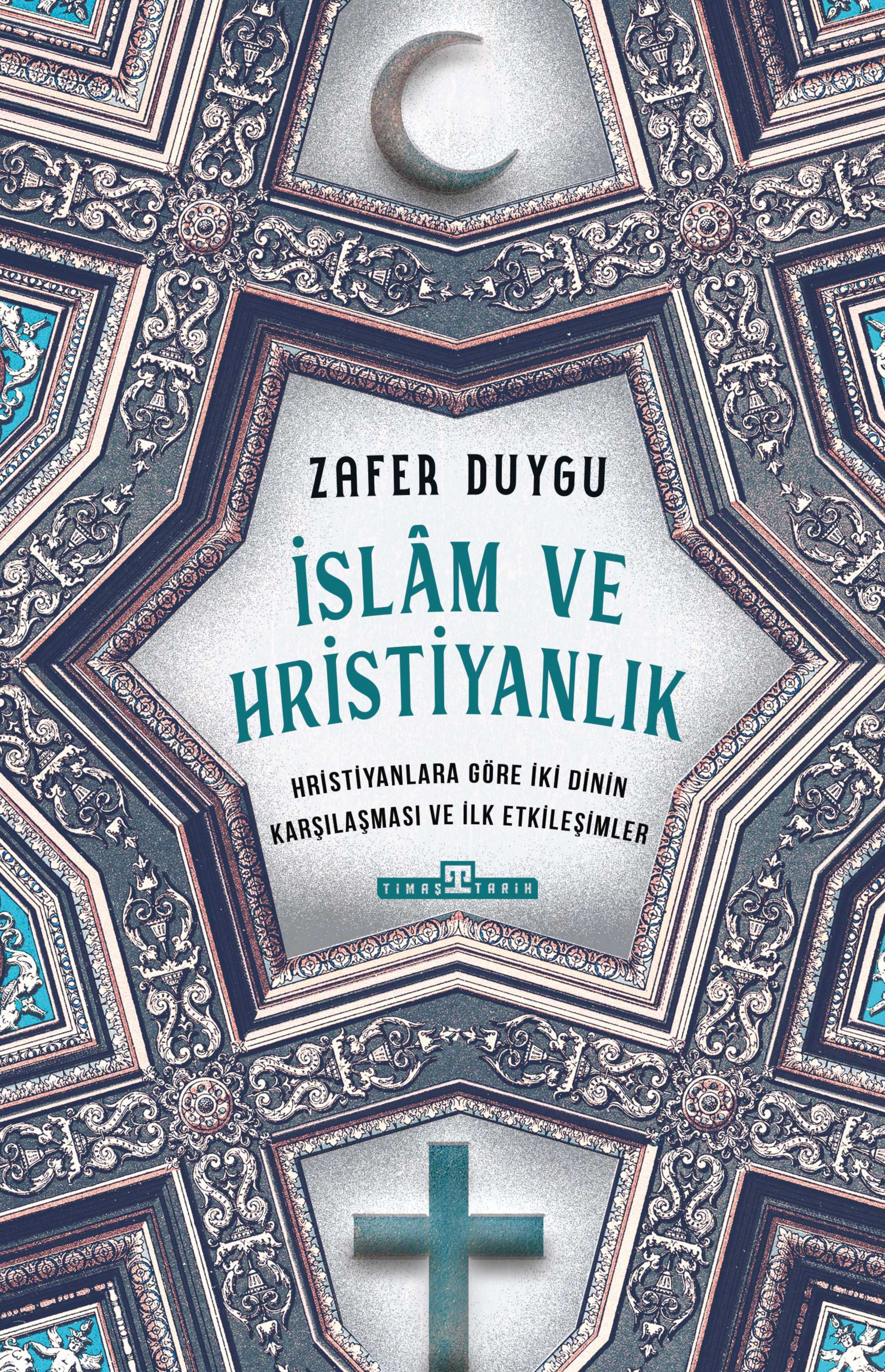

ZAFER DUYGU

İSLÂM VE HRİSTİYANLIK

HRİSTİYANLARA GÖRE İKİ DİNİN
KARŞILAŞMASI VE İLK ETKİLEŞİMLER

TİMAŞ TARİH

ÖNSÖZ

“Dinler Tarihi,” dünyanın her yerinde ilgi gören bir araştırma alanı olmaya devam etmektedir. Herhâlde bu ilginin başlıca sebebi; insanların, onların mânevîyatlarını besleyip şekillendiren dinî inançlarına tarihten sağlam bir zemin arama ihtiyacı hissetmeleridir. Bireylerin veya sosyal grupların kendi kimliklerini tarihsel süreci bilinen (veya belirgin kılınan) belirli bir dinî gelenekle özdeşleştirme gereksinimi duymaları da tarih boyunca bu ilgiyi canlı tutan âmiller arasındadır. Bunlara ilaveten, eski ve önemli şahsiyetlerin örnek yaşamlarından alınacak dersler veya iyi-kötü mücadelesine dair anlatımlardan çıkarılacak ibretler, hemen her dinde, olgun mümin olabilmek için gerekli görülmüştür. Ayrıca, hem geçmişte hem de günümüzde hâlâ dinî söylemler üzerine inşa edilen çeşitli savlar ve meşruiyeti din kavramına dayandırılan siyasî gelişmeler de yeni nesiller için “Dinler Tarihi” sahasını gün geçtikçe daha cazip kılmaktadır.

İki büyük evrensel dinin, Hristiyanlık ve İslâm’ın, neredeyse on dört yüzyıla varan müşterek geçmişleri de bu kapsamda sıkça gündeme gelen ve araştırılan bir disiplindir. Bilindiği gibi, bu köklü geçmişin başlangıcı 7’nci yüzyıldır; erken dönemi ise kabaca 7’nci ve 8’inci yüzyıllar ve bazı örneklerde de 9’uncu yüzyıl olarak belirlenebilir. Söz konusu erken dönem, İslâm ile Hristiyanlık arasında bugün de süren girift ilişkilerin mahiyetini, karakterini ve geleceğini kavrayabilmek için öncelenmektedir. Bu itibarla ve özellikle yakın dönemlerde, bu iki dinin karşı-

laşıp etkileşime girdikleri sürecin başlangıç aşamasını anlatan kaynaklar bilim insanlarınca daha ciddi kriterler denetiminde incelenmektedir.

İslâm kaynakları, yani eski Müslüman yazarların kayıtları bu bağlamda yürütülen modern araştırmalara kıymetli yardımlar sağlamaktadır. Nitekim bu kayıtlar, Türkiye akademisinde de birçok değerli çalışmada kullanılmıştır. Ne var ki, İslâm ile Hristiyanlığın karşılaşp ilişki ve etkileşim içine girdikleri ilk dönem, Hristiyan yazarlar tarafından da çeşitli şekillerde betimlenmiştir. Dahası, Hristiyan kaynaklarının pek çoğu, hemen tümüyle 750 yılı sonrasında Abbâsiler Dönemi'nden itibaren oluşturulan İslâm kaynaklarından çok daha eskidir; burada, 600'lü ve 700'lü yıllarda kaleme alınmış metinler söz konusudur. Buna göre, Hristiyan kaynakları söz gelimi ilk İslâm fetihleri veya Dört Halife ve Emevîler dönemlerine dair yer yer tanık ifadeleri içermişler, bazı örneklerde ise hadiselerle daha yakın tarihleri temsil etmişlerdir. Buna rağmen Hristiyan kaynaklarının veya Hristiyan yazarlara has perspektif(ler)in Türkiye akademisinde neredeyse tamamen ihmal edildiği de vaki'dir. Bu itibarla bu eser, bu ihmalden kaynaklanan boşluğu mümkün mertebe kapatabilme amacı taşımaktadır. Çünkü bu eser, İslâm ile Hristiyanlığın müşterek tarihinin başlangıcını ve erken dönemini Hristiyan yazarların bakış açısından ele almaktadır. Aynı doğrultuda, Doğu Hristiyan yazarların eserlerinden verilecek tercümelerin veya onların algı dünyalarına ve kayıtlarına ilişkin yapılacak değerlendirmelerin, Türkiye'de bu alanda ihtisas yapacak genç nesillere ve hatta alanın tüm meraklılarına birçok açıdan yardımda bulunması da umulmaktadır. Son olarak, Batı'da İslâmofobi'nin; İslâm Dünyası'nda ise her zaman olmasa bile bazı örneklerde Batı (yani dolaylı olarak Hristiyan) karşıtlığının artış gösterdiği günümüzde, bu iki din mensuplarının aynı dünyada bir arada yaşamalarına ve gelecekteki muhtemel ilişkilerine dair güncel tartışmalara da belirli bir ölçüde katkı sunmak hedeflenmektedir.

Eser, *İslâm ve Hristiyanlık: Hristiyanlara Göre İki Dinin Karşılaşması ve İlk Etkileşimler* ismini taşımaktadır. Eserde, İslâm fetihleriyle çağdaş veya yakın tarihli Doğu Hristiyan kaynakları başlıca ilgi alanı olarak belirlenmiştir. Buna göre burada, bazen doğrudan tercümeler ve alıntılar, bazen ise anlatımlar üzerinden Geç Antikçağ'ın veya erken Ortaçağ'ın Doğu Hristiyan yazarlarından önemli bir kısmı ele alınmaktadır. Hristiyan cemaatlerin 7'nci yüzyılda İslâm fetihlerini nasıl karşıladıkları, fetihleri ve fatihleri hangi koşullarda nasıl yorumladıkları, Müslümanlarca fetihlerin sonrasında kurulan siyasi organizasyon (devlet) hakkında ne düşündükleri, İslâm dini ve ilahi dinin son peygamberi hakkında nasıl kanaatler taşıdıkları, onlara ait bütün bu kayıtlarda belirleyici faktörlerin nasıl anlaşılması gerektiği, bir arada yaşamaya başlayan bu iki din mensuplarının karşılıklı etkileşimleri ve bu etkileşimin iki cepheye yansımaları, çağdaş ve yakın tarihli Hristiyan yazarların zaviyesi esas olmak kaydıyla anlatılmaktadır. Bir başka ifadeyle eser, "İslâm Tarihi" diye bilinen tarihsel sürecin erken dönemini bazı boyutları itibarıyla Doğu Hristiyanları'nın gözünden, onların yazarlarınca tasvir edildiği şekliyle ele almaktadır.

Eser, giriş, sonuç, kaynakça ve indeks kısımlarına ilaveten dört ana bölümden oluşmaktadır. Birinci Bölüm, "Hristiyanlığın Geçmişi ve İslâm'ın Taze Gücü" başlığını taşımaktadır. Bu bölüm, aslında kitabın esas konusunu teşkil edecek daha sonraki üç bölüme hazırlık veya giriş mahiyeti oluşturmaktadır; ancak bu girişi uzun tutma zarureti, ilgili kısmı başlı başına bir bölüm hâlinde tasarlamayı gerektirmiştir. Hristiyanlığın ilk altı yüzyılı, burada ele alınan ilk meseledir; burada, bu dinin iç problemleri ve dağılma süreci özetlenmiştir. Bu itibarla 7'nci yüzyılda fatih Müslümanlarla karşılaşan Doğu Hristiyan cemaatler tüm cepheleriyle, bilhassa ayrı cemaat kimlikleriyle ve bugüne kadar onlar hakkında süregelen yanlış anlaşılmalara da giderilmek suretiyle belirgin kılınmıştır. Bu hususları anlamak hayati de-

recede önemlidir; zira bu cemaatlerin her biri, bazı örneklerde İslâm'ı ve Müslümanları kendi cemaat zaviyelerinden, (din değil) mezhep taassubunu ön plana alarak değerlendirmişlerdir. İslâm Fetihleri ise bölümün ikinci konusudur. Bu kısımda, Roma/Bizans ve Sâsânî imparatorluklarından bahsedilmiş, sonra bu siyasi organizasyonlar Müslümanların onlara dair ilk algıları ve Müslümanlarla olan askerî ilişkileri çerçevesinde anlatılmıştır. Anlaşılacağı üzere, İslâm fetihleri ve Doğu Hristiyan cemaatlerin bu fetihlerle ilgisi özet hâlinde bu kısmın temel konularıdır.

İkinci bölüm, “Doğu Hristiyanları’na Göre İslâm Fetihleri” şeklinde adlandırılmıştır. Burada, Doğu Hristiyan yazarların fetihlerin ilk dalgası hakkındaki kayıtları, hem bu yazarların algılarını biçimlendiren faktörler hem de kayıtlardan yansıyan müşterek ve farklı bağlamlar esas alınarak kategorize edilmiş, verilmiş ve yorumlanmıştır. Okur, farklı Hristiyan cemaatlerin, hiç değilse bu cemaatleri temsil eden yazarların Müslüman ordularını nasıl karşılayıp tanımladıklarını, bu konuda ne gibi yorumlara ve açılımlara gittiklerini, modern tartışmalar ekseninde dâhil olmak üzere bu bölümde bulabilecektir.

Üçüncü bölüm, “Doğu Hristiyanları’na Göre Müslüman Yönetimi” adını taşımaktadır. Burada, önce, Doğu Hristiyan cemaatler açısından meşru yönetim paradigması aydınlatılmak istenmiştir. Bu Hristiyan cemaatler eski ve yeni yönetimleri yorumlarken onların algılarını şekillendiren bazı dinî ve siyasi faktörler kaynaklardaki yansımaları ekseninde mercek altına alınmaktadır. Bunun ardından, Müslümanların Hristiyan cemaatlere (ve aslında tüm gayrimüslimlere) dair yönetim felsefelerinde ana çerçeveyi belirleyen zimmî hukuku, cizye vergisi ve hoşgörü meselesi gibi hususlar, yine Hristiyanlara ait kayıtların yardımıyla anlaşılır kılınmak istenmiştir. Bir sonraki aşamada ise Doğu Hristiyan kaynaklarında Müslüman yönetim ve yöneticiler hakkında geçen kayıtlar ele alınmaktadır. Bu kayıtlar bazen

tercüme edilerek okura tanıtılmıştır; ama genellikle, epistemoloji disiplini göz önünde tutularak çeşitli açılardan yorumlandıkları da söylenmelidir.

Dördüncü ve son bölüm, “Doğu Hristiyanlarına Göre İslâm ve İslâmlaşma” ismini haizdir. Burada, önce erken dönemde Doğu Hristiyan yazarların İslâm’a ilişkin ve ilahi dinin son peygamberi hakkında hangi kayıtları düştükleri gösterilmiş, bu kayıtları nasıl anlamak gerektiği tartışılmıştır. Aynı yerde, reddiye literatürü denilen disiplin kapsamında bazı metinler de yorumlanmıştır. Hristiyanlar arasındaki İslâmlaşma sürecini ele alan ikinci kısımda ise önce Hristiyan cemaatler arasında yaşanan İslâmlaşma sürecinin kanıtları ortaya konulmuş, ardından karşılıklı etkileşimin iki dinin mensupları açısından çerçevesi ve getirdiği bazı sorunlar Hristiyanların penceresinden aktarılmıştır.

Eserde kullanılan Doğu Hristiyan kaynakları elbette birçok farklı dilde yazılmışlardır. Bunlar arasında Yunanca metinler vardır ve bu metinlerin zaruri görülen kısımları mümkün mertebe Yunanca’dan, eğer bu mümkün olmamışsa (örneğin orijinal dilde basımına ulaşılammışsa) varsa İngilizce tercümesinden Türkçe’ye çevrilip verilmiştir. Eserde, bundan daha fazla Süryanice kaynaklar kullanılmıştır. Bu dilde yazılan ve eserin konusuyla doğrudan ilgisi bulunan metinlerden bazılarının Türkçe tercümeleri, daha önce yayımladığım *Süryânî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ* isimli çalışmada yer almaktadır. Burada, o kitapta yer alan ve Süryanice-İngilizce metinler karşılaştırılarak oluşturulan Türkçe metinler kullanılmıştır. Söz konusu eserde tercümesi yer almayan ve ayrıca Kiptice ve Ermenice gibi dillerde yazılan diğer metinlerin ise varsa İngilizce, birkaç örnekte Fransızca, yine bir iki durumda da evvelce yayımlanmış Türkçe tercümeleri esas alınmıştır.

Araştırmada birçok modern esere de müracaat edilmiştir. Bu eserlerden bazıları, hem ufuk açıcı ve bilgilendirici muhtevaları,

hem de eski Hristiyan yazarların eserlerinden modern yorumlarla anlaşılır kılınan kayıtlar içermeleri nedeniyle özellikle zikredilmelidir. Alanın önemli uzmanı Robert Hoyland'ın birçok kitap ve makalesine ek olarak, *Seeing Islam: As Others Saw It* adlı eseri; Süryaniyat alanındaki kıymetli çalışmalarıyla temâyüz eden Michael Philip Penn'in *Envisioning Islam: Syriac Christians and the Early Muslim World* ve *When Christians First Met Muslims: A Sourcebook of the Earliest Syriac Writings* adlı çalışmaları; Andrew Palmer'ın (Sebastian P. Brock ve Robert Hoyland'ın da katkılarıyla) çevirmenliğini ve editörlüğünü üstlendiği *The Seventh Century in West-Syrian Chronicles* isimli kitabı, daha önce yayımladığım ve az önce de bahsi geçen *Süryânî Tarih Yazıcılığında Geç Antikçağ* isimli çalışmam; Hugh Kennedy'nin ve İsrail Balcı'nın İslâm fetihleri konulu eserleri, Sebastian P. Brock'un çalışmaları ve Türkiye Diyanet Vakfı'nca yayımlanan *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* bu bağlamda akla ilk gelenlerdir.

Eserde, İslâm tarihinde bahisleri geçen Müslüman şahsiyetlerin ve bazı kavramların yazımında mümkün mertebe *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* esas alınmıştır; gözden kaçan istisnaların varlığı da muhtemeldir. Hristiyanların adları ve o bağlamdaki kavramlar her zaman değilse de bazen ait oldukları kültür ve dil çevresi belirleyici olmak kaydıyla transliterasyon yapılarak verilmişlerdir. Ancak bunların bazıları Türkçe'de de pekâlâ kullanıldığı için bu gibi adlarda Türkçe'de bilinen şekli seçilmiştir. Şehir isimleri ise genelde bugünkü Türkçe kullanıma uygun verilmiştir (mesela Dımeşk veya Damaskos değil Şam; Constantinopolis değil İstanbul).

Umudum, eserin bilim dünyasına katkı sunmasıdır...

Doç. Dr. Zafer Duygu

İzmir/Güzelbahçe, 22.01.2020

GİRİŞ

Kur'ân-ı Kerîm'e göre, Allah katında geçerli yegâne din İslâm'dır.¹ Aslında burada muhtemelen, ilkinden sonuncusuna kadar farklı zamanlarda tüm nebilerin, insanlığa, özü tevhit olan aynı mesajı (yani aynı dini) tebliğ ettikleri ifade edilmek istenmiştir.² Bu açıdan bakılırsa, Hz. Muhammed'i (571-632) İslâm dininin ilk değil son peygamberi tabir etmek gerekir; zira Allah'a ait mesajlar, nihai olarak onun vasıtasıyla insanlara bildirilmiş olmaktadır. Hristiyanlık ya da Yahudilik gibi "ilahi" diye tanımlanan öteki dinlere gelince, Kur'ân'a göre bu dinlerin taraftarları aslında İslâm'ı tebliğ eden İsa ve Musa gibi Müslüman peygamberlerden sonra, anlaşmazlığa ve ayrılığa düşerek İslâm'ın özgün çizgisinden uzaklaşmışlardır.³ Bir başka deyişle, önceki peygamberlerin mesajları süreç içinde birçok farklı sebeple başkalaş(tırıl)mış veya başka türlü anlaşılmaya başlanmıştır; gerçekte bu mesajlarda yer almayan hususlar zamanla ilahi dinin özgün yapısını bozmuştur. Kur'ân, buradan hareketle Yahudilere ve Hristiyanlara şöyle seslenmektedir:

¹ Âl-i İmrân, 19; Bu hususa dair özet bir değerlendirme için bk. Remzi Kaya, *Kur'ân'a Göre Ehli Kitap ve İslâm*, İstanbul: Yağmur, 2011, 271-278.

² Örneğin bk. Bakara, 130-132; Âl-i İmrân, 67; Yunus, 84; Maide, 111; Ahkaf, 15; Enbiya, 25.

³ Örneğin bk. Âl-i İmrân, 19b.

De ki: "Ey Kitap Ehli! Gelin, aramızda ortak olan bir kelimeye anlaşıalım: Allah'tan başka hiçbir şeye kulluk etmeyelim, O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım ve Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi Rabb'ler edinmeyelim." Eğer yüz çevirirlerse deyin ki: "Tanık olun, biz Allah'a teslim olanlarız."⁴

Hristiyanlar açısından bakıldığında ise durum çok daha başkadır. Pekâlâ bilindiği gibi onlar, Allah'ın İslâm adında bir din gönderdiğine, İslâm'ın anladığı şekliyle tevhide veya Hz. Muhammed'in peygamberliğine inanmadıkları gibi, teslis kapsamında tanrısal bir varlık addettikleri Mesih'in dünyaya gelişini ve çarmıha gerilerek öldürülüşünü insanlık tarihinde yeni bir evrenin başlangıcı ve kurtuluşun yolu olarak görmüşlerdir. Geleneksel Hristiyanlığın müminlerine göre İsa, Kur'an'ın tanımladığı gibi beşer bir peygamber değildir; fakat kilisenin öğretisinde karşımıza çıktığı gibi, kendi canını ve kanını çarmıh üzerinde feda etmek suretiyle insanlık ailesini Adem'den itibaren taşıdığı aslî günahı aklayan "Tanrı Oğlu-Kurtarıcı Mesih" tir. Hristiyanlığın sözcüleri, ayrıca, sonraki dönemlerde, Hz. Muhammed'in Hristiyanlığın "sapkın" kollarından birini esas almak veya Eski ve Yeni Ahit'e dayanmak kaydıyla aslında kendi görüşlerini neşrettiği fikrini de ileri sürmüşlerdir. Nitekim İslâm sonrası dönemin Hristiyan rahip ve entelektüellerinden Şamlı Yuhanon (Yuhannâ ed-Dımaşki, İng. John of Damascus, ö.749) şöyle yazmıştır:

O zamanlardan bu zamana kadar aralarından Muhammed (Μαμέδ) diye bir sahte peygamber (Ψευδοπροφήτης) çıktı. O, hasbelkader Eski ve Yeni Ahit'e (Παλαιά και Νέα Διαθήκη) dayanarak ve aynı şekilde görünüşe göre Ariusçu bir rahip tarafın-

⁴ Âl-i İmrân, 64; Yukarıdaki ayetlerin, örneğin Hristiyanlığın geleneksel teslis inancını da, yani İsa'nın ilâhî bir şahsiyet olarak tanımlanmasını da eleştirdiği herhalde su götürmez bir gerçektir.

dan ihtida ettirilerek kendi sapkınlığını kurdu (ομοίως δῆθεν Αρειανὼ προσομιλήσας μοναχῷ, ἰδίαν συνεστήσατο αἵρεσιν). Ve dindar gibi görünerek kendisini insanlara sevdirmeye çalıştı; gökten kendisine gelen belirli bir yazıya (γράφει) dair rivayetleri yaydı.⁵ Ve kitabında saçma doktrinler tasarlayarak bir saygı objesi olarak bunu onlara teslim etti.⁶

Yukarıda yaptığım kısa anlatımdan da rahatlıkla görüldüğü gibi, İslâm ile Hristiyanlık arasında, kanaatimce uzlaştırılması mümkün görünmeyen çok temel anlaşmazlıklar bulunmaktadır. Buna, bu iki din taraftarlarının birbirlerini yorumlayış biçimleri de dâhildir. Gerçi her ne kadar İslâm, Hristiyanlığın geleneksel teolojisini veya farklı mezheplerin kristoloji anlayışlarını eleştirmiş⁷ ve Hristiyanlığı İsa'nın orijinal mesajından uzaklara savrulmuş bir din olarak nitelendirmiş ise de, yine de İslâm'ın anladığı mânâsıyla tevhit çizgisinde buluşup anlaşmayı mümkün görmüştür.⁸ Ne var ki böyle bir anlaşma, Hristiyanların, geleneksel Hristiyan inancının temel ögesi olarak Mesih'e dair çok temel birtakım görüşlerini terk etmesi koşuluyla mümkün görünmektedir. Hristiyanlık açısından bakıldığında ise İslâm'a, bilhassa İslâm'ın Kur'an'dan neşvünema bulan İsa ve Hristiyanlık

⁵ Kur'an-ı Kerim'den bahsediyor olmalıdır.

⁶ J.-P. Migne (Yunanca ve Latince metinler, ed.), Ιωάννης ο Διαμασκηνός (Şamlı Yuhanna), *De Haeresibus, P(atrologia) G(raeca)*, 94, Paris, 1865, 763-765; Daniel J. Sahas, *John of Damascus on Islam: The "Heresy of the Ishmaelites"*, Leiden: Brill, 1972 (Yunanca metin: Appendix I: The Chapter 100/101 of the *De Haeresibus*), 132; Ariuşçuluk, bilindiği gibi geleneksel Hristiyanlık tarafından "sapkın" görülen ve 325'teki İznik Konsili'nde aforoz edilen bir Hristiyanlık akımıdır. Ariuşçuluktan daha sonra kısaca da olsa bahsedeceğim; Ayrıca, Şamlı Yuhanon'u ve İslâm konusundaki yazdıklarını da eserin son bölümünde ele alacağım.

⁷ Bu hususta detaylar için bk. İbrahim Kaplan, "Erken Dönemde Hristiyan Karşıtı Söylemin Ortaya Çıkmasını Hazırlayan Sebepler", *Ankara Üniversitesi İFD*, 47, 2006, 165-183.

⁸ Âl-i İmrân, 64'e yukarıda da atıfta bulunmuştum.

konulu söylemlerine karşı tavizsiz ve hemen bütünüyle karşıt bir duruş söz konusudur. Nitekim bu sefer de şöyle bir problem hâsıl olmaktadır: Müslümanların, örneğin İsa'nın "Tanrı'yla eşit" ilahi bir varlık olduğunu kabul etmeleri imkânsızdır. Hülâsa, bireysel ihtidalar ayrı bir konu olmakla birlikte bu iki dinin müşterekte uzlaştırılması kanaatimce mümkün değildir. Bir başka deyişle, teolojik kabulleri yönünden Hristiyanlık ile İslâm arasında hakikaten kalın duvarlar mevcuttur. Öyleyse, söz konusu iki dinin 7'nci yüzyıldan bu yana rekabet halinde olmaları hiç de şaşırtıcı değildir.

Eğer Kur'âni perspektiften ifade edersem, yegâne ilahi din olan İslâm, Hz. Muhammed'in yaşamı sırasında (571-632) Hicaz Bölgesi'nden başlanmak kaydıyla ve son defa olarak bir nebi aracılığıyla insanlığa tebliğ edilmeye başlanmıştır (610). İslâm, henüz Hz. Muhammed döneminde önce Arabistan Yarımadası'nda belirli ölçüde yayılmış, sonrasında Müslümanlarca Yarımada'nın kuzeyinden itibaren tüm insanlığa duyurulmuştur. İslâm'ın yayılışı, özellikle erken yüzyıllarda, her zaman değilse de genellikle, bir zamanlar Hz. Peygamber'in hicretle (622) birlikte Yesrib'de (Medine) kurduğu şehir devletinin siyasi ve askerî başarılarla büyümesine paralel gerçekleşmiştir. Elbette bu yayılış ve büyüme de kolay olmamıştır: İslâm, öteki dinler aleyhinde bir seyirle, İslâm Devleti ise o zamanlar mevcut diğer siyasi yapılarla girişilen ağır mücadeleler pahasına, varlığını ve devamlılığını kanıtlamıştır. Bununla beraber İslâm Devleti diye tabir edilen siyasi yapının Arabistan Yarımadası'nın dışındaki askerî faaliyetleri daha ziyade Hz. Peygamber sonrasında başlamıştır.

Son peygamberin 632'de ölmesiyle baş gösteren bağımsızlık (irtidat ve irtica) hareketlerinin Ebû Bekir döneminde (632-634) kontrol altına alınmasından hemen sonra, Arabistan Yarımadası'nın kuzeyinden başlanarak Müslümanlarca yürütülen siyasi

ve askerî faaliyetler “İslâm Fetihleri” tabir edilmektedir.⁹ Bu faaliyetler, henüz ilk etapta, o zamanlar Akdeniz Havzası’nın doğu bölümünde egemenlik süren Doğu Roma (Bizans) ve İran’a hükmeden Sâsânî imparatorluklarıyla çatışmalara yol açmıştır; hatta geniş arazilerin kaderini tayin eden büyük savaşlar da yapılmıştır.¹⁰ Bu yoğun mücadele döneminin sonunda, yaklaşık yirmi yıllık süre zarfında, Bizans İmparatorluğu Suriye, Filistin, Mezopotamya ve Mısır gibi zengin ve kendisi için büyük önem taşıyan bölgeleri Müslümanlara terk etmiştir; Sâsânîler ise bütün arazilerini yitirerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir. Bütün bunlar Dört Halife Dönemi (632-661) olarak nitelenen ve özellikle ilk üç halife döneminde elde edilen büyük başarılarıdır ve Müslümanlar bu gelişmelerle beraber Arap Yarımadası dışına çıkmışlardır. Yaşanan bu gelişmeler, 622’de Yesrib’de (Medine) bizzat peygamber tarafından kurulmuş şehir devleti hüviyetindeki küçük siyasi yapıyı, 7’nci yüzyıl ortalarından itibaren orta büyüklükte bir imparatorluğa dönüştürmüştür.

Müslümanların siyasi yükselişleri 7’nci yüzyılın ikinci yarısında da sürmüştür. 650’lerde patlak veren kanlı iç karışıklıklar

⁹ Böyle bir tanımlamanın doğru olup olmadığı tartışmalarına burada girmiyorum. Ancak daha sonra bu konudaki kanaatimi kısaca ifade edeceğim.

¹⁰ Bununla birlikte Hz. Peygamber’in yaşamı sırasında da bazı savaşlar yapılmıştır. Söz gelimi, Hz. Peygamber’in Busrâ Valisi’ne yolladığı bir elçinin Bizans’a bağlı Gassânîlerce öldürülmesi veya Zâtu Atlâh’da bir grup elçilik heyetinin suikasta uğraması üzerine yapılan 629 tarihli Mûte Savaşı bunlar arasında en önemli olanıdır. Her ne kadar bu mücadele doğrudan Bizans’ın merkezî kuvvetleriyle yapılmamışsa da, Bizans destekli birleşik Arap ordularıyla girilen mücadele olması nedeniyle önem arz etmektedir. Detaylar için bk. Hüseyin Algül, “Mûte Savaşı”, *İA*, 31, İstanbul: TDV Yayınları, 2006, 385-387; Recep Erkocaaslan, “Müslümanlar ile Hristiyan Bizans İmparatorluğu’nun İlk Karşılaşması: Mu’te Seriyesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İFD*, 12:6, 2017, 129-158; Mûte Savaşı’ndan ve aynı bağlamdaki Tebük Gazvesi’nden daha sonra biraz daha detaylı bahsedeceğim.

ve iktidar mücadeleleri Müslümanların ilerleyişini kısa süreli olarak sekteye uğratmışsa da, Emevîler'in iktidarı ele geçirmeleriyle birlikte yeniden hız kazanmıştır. İslâm orduları Emevîler Dönemi'nde (661-750) Kuzey Afrika üzerinden İspanya'ya kadar uzanırken diğer yandan Asya'da Himalayalar'a ve doğuda Kafkaslar'dan Ceyhun Nehri'ne kadar oldukça geniş bir alana yayılmış ve orta ölçekli imparatorluk tam bir cihan imparatorluğuna evrilmiştir. Yaklaşık 90 yıl kadar süren Emevî iktidarından sonra idareyi devralan Abbâsîler kuruluş döneminde bir yandan Emevî hanedanını tasfiye ederken bir yandan da kanlı iç çatışmalarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Kısa süreli iç çalkantılardan sonra merkezî idareye hâkim olan Abbâsîler, takriben bir asır kadar imparatorluğun gücünü daha da ileriye taşımışlardır. Abbâsî iktidarının birinci asrından sonra halifeler merkezî güçlerini kaybederken devlet içinde hanedan devletler ortaya çıkmış ve bu süreçten sonra bayrağı Türkler devralmıştır. Bundan sonra Abbasî halifeleri politik açıdan pek de önem taşımayan sembolik bir makam ve statüyle yetinmişlerdir. Üstelik zamanla İslâm Dünyası dinî ve siyasi açılardan da fazlasıyla parçalanmıştır; zira farklı bölgelerde yeni halifelerin ve mezheplerin ortaya çıktıkları vakıadır. Ama tüm bu gelişmelere rağmen söz konusu siyasi yapının bir özelliği baki kalmıştır: İktidarlar veya güç odakları, daima "Müslüman" kimliği taşımışlardır. Kısaca ifade edilirse, eski dünyanın dengesi 7'nci yüzyılda Müslümanlar lehine bozulmuştur. Güç ve yönetim, uzun yüzyıllar boyunca Müslümanlarla özdeş kavramlar olmuşlardır.¹¹

¹¹ Müslümanların 7'nci yüzyıldaki askerî faaliyetleri ve zamanla büyük bir imparatorluğun yöneticileri haline gelmeleri, bilim dünyasında birçok araştırmada ele alınan bir konudur. Bu nedenle burada geniş bir kaynakça zikretmek lüzumsuzdur. Kanaatimce okur, şu eserlerden belirli ölçüde fikir edinebilir: Hugh Kennedy, *The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In*, Londra: Weidenfeld and Nicolson, 2007; Walter Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquest*,

Dönemin çağdaş yazarlarına göre, Müslümanların askerî faaliyetleri hakikaten hiç beklenmeyen bir olgudur; birden ortaya çıkmış, sıra dışı bir hızla başarıya ulaşmıştır. Anlaşılan o ki, bu durum o zamanlar tüm dünyada şok etkisi yaratmıştır. Her hâlükârda, Müslümanlarca elde edilen askerî ve siyasi başarılar Akdeniz Havzası'nda ve Hindistan'a kadar geniş Asya sahasında oldukça köklü dönüşümleri beraberinde getirmiştir. Bu dönüşümleri kısaca hatırlayalım.

1. Yukarıda da ifade ettiğim gibi, iktidar sınıfını Müslümanların oluşturdukları yeni bir siyasi yapı ortaya çıkmış ve yükselmiştir. Bu nedenle, o zamanlar büyük devletleri ya da küçük krallıklar ile hanedanları ayıran politik sınırlar birçok yerde yeniden çizilmiştir. Askerî hareketliliğin cereyan ettiği bölgelerde yaşayan insanlar, değişen siyasi yapıya veya yeni oluşan Müslüman yönetime dair bazı yorumlar yapmışlardır. Bu konuyu, bu araştırmada Hristiyanlar açısından geniş çaplı işleyeceğim.
2. Fetihlerle birlikte yeni sosyal yapılar oluşmuştur. Söz gelimi, sınırların değişmesiyle birçok bölgede demografik yapı da değişmiştir. Daha da önemlisi, dinî cemaatlerin ve bazı sosyal grupların kimlikleri yeniden belirlenip şekillenmiştir. Doğu Hristiyanlığı kapsamında ele alınan bazı cemaatler de buna örnek teşkil ederler. Bu bağlamdaki gelişmeleri sonraki sayfalarda ele alacağım.
3. Dinî açıdan sıra dışı gelişmeler yaşanmıştır. Örneğin, İslâm, Hristiyanlık ve Yahudilik başta olmak üzere öteki dinlere rakip bir inanç sistemi olarak terakki etmiştir. Emevîler ve özellikle Abbasîler dönemlerinde Doğu Hristiyanları arasında yaşanan yoğun İslâmlaşma hareketleri bunu göstermektedir. Bununla bağlantılı şekilde, Hristiyanlık çatısı altında öteden beri yaşanan teolojik tabanlı iç tartışmalar da

artık bazı açılardan boyut değiştirmiştir. Söz gelimi, Doğu Kilisesi mensupları Müslüman yönetimi altında engin Asya bozkırlarında kendi kristolojik düşüncelerini yayma olanağı bulmuşlardır. Nitekim tüm bu hususlardan da yeri geldikçe bahsedeceğim.

4. Pek çok örnekte ekonomik yapı yeniden düzenlenmiştir. Mesela Suriye, Mısır, Filistin veya Mezopotamya gibi yerlerde Hristiyanlarla ilgili olarak vergilendirme sisteminde cizye kabilinden yeni uygulamalar Müslüman yönetimce yürürlüğe konulmuştur. Bu husus, ilgili kısımları özelinde sonraki sayfalarda mevzubahis olacaktır.
5. Müslüman yöneticilerin bilim ve sanat gibi alanlarla uğraşan insanları ve fikir ortamlarını desteklemeleri, bir süre sonra İslâm Uygarlığı denilen entelektüel iklimi filizlendirmiştir. Bugün herkesçe kabul edildiği üzere 8-12'nci yüzyıllar arasında medeniyet meşalesini Müslümanlar taşımışlardır. Ancak bu geniş konuya bu kitapta yer verilmeyecektir. Yine de yeri geldikçe bu noktaya da atıflar yapacağım.

Sonuç itibarıyla, yukarıdaki gibi birçok gelişmenin başlangıcı da 7'nci yüzyıl olmuştur. Böylece denilebilir ki insanlık, söz konusu bu yüzyılda yeni bir döneme girmiştir.¹²

Yukarıda özetlediğim süreç veya hususlar, uzmanlar tarafından uzun zamandır çok yönlü çalışılmaktadır. Bu bağlamda sürecin bazı aşama ve olguları iyi kötü aydınlatılmıştır; ancak hâlâ tartışılan belirsizlikler de çoktur. Söz gelimi, kaynakların karışık verileri yüzünden erken dönemde askerî faaliyetlerin

¹² Okur, İslâm sonrası dönemde birçok farklı bağlamda ortaya çıkan gelişmeler hakkında rahatlıkla geniş bir literatür bulabilir. Bununla birlikte yakın dönemde kaleme alınan şu eserde önemli bazı ayrıntılar bulunmaktadır: Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, New York: Routledge, 2015.

kronolojisi veya detayları bazen tam sağlıklı izlenememektedir.¹³ Örneğin, Müslümanları kısa sürede büyük başarılarla götüren faktörler tartışma konusu olmayı sürdürmektedir. Hatta sürecin başlıca aktörlerinden bazıları veya kimi ilginç gelişmeleri bile görece karanlıkta kalmışlardır. Mesela Halife Ömer b. Hattâb'ın (634-644), askerî faaliyetlerin ilk aşamalarında gayet başarılı bir grafik sergileyen Hâlid b. Velîd'i¹⁴ hangi sebeple başkumandanlık görevinden alıp onun yerine Ebû Ubeyde b. Cerrâh'ı¹⁵ atadığı sorusunun hâlâ kesin yanıtı yoktur.¹⁶ Bu anlatıma göre, “İslâm Fetihleri” denilen süreç ve sonrası, bilinen ve/veya tartışılan birçok husus da ihtiva etmektedir.

İslâm ile Hristiyanlığın karşılaşmaları da bu çerçevede gerçekten büyük bir tarihsel vakıadır ve “İslâm Fetihleri” bağlamında üzerinde çok konuşulan gelişmeler arasındadır. Aslında burada, iki ayrı dinden ziyade kendisini “Müslüman” ve “Hristiyan” diye tanımlayan insanların birbirleriyle temas ve etkileşim haline geldiklerini ifade eden bir terminoloji daha doğru olur. Çünkü Hristiyan dünyanın hatırı sayılır büyüklükte bir kesimi, Müslümanlar tarafından organize edilen askerî faaliyetlerin henüz ilk aşamalarında, 7'nci yüzyılın ikinci çeyreğinde ve ortalarında onlarla karşılaşmıştır. Bu Hristiyanlar, yine Müslümanlarca yönetilen yeni siyasi yapının da ilk vatandaşları arasında yer

¹³ Şu makalede, 634 yılından başlamak kaydıyla fetihlerin kronolojisi 972'ye kadar tablo hâlinde belirgin kılınmak istenmiştir: Marius Cenard, “The Arab Expansion: The Military Problem”, Fred M. Donner (ed.), *The Expansion of the Early Islamic State*, Londra-New York: Routledge, 2016, 63-80 (atıf için bk. 63-66).

¹⁴ Mustafa Fayda, “Hâlid b. Velîd”, *TDV İA*, 15, İstanbul: TDV Yayınları, 1997, 289-292.

¹⁵ Ahmet Önkal, “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”, *TDV İA*, 10, İstanbul: TDV Yayınları, 1994, 249-250.

¹⁶ Konuya dair bazı detaylar için bk. İsrail Balcı, “Hz. Ömer'in Komutan Atama Stratejisi: Sa'd b. Ebi Vakkas ve Ebu Ubeyde b. El-Cerrâh Örneği”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İFD*, 20:20-21, 2005, 171-211.

almışlardır. Onlar, bugün uzmanların “Doğu Hristiyanları” tabir ettikleri cemaatlerdir. Zira onlar, bazen tercihe bağlı, ama daha çok zorlayıcı birtakım dinî, siyasi ve coğrafi sebeplerle, bilhassa 5’inci yüzyıldan itibaren Hristiyan ana bünyesinden ayrı bir çerçeve oluşturmaya başlamışlardır. Aslında bu yargı da görecelidir. Çünkü Doğu Hristiyanları arasında da teolojik açıdan (Batı Kiliseleri diye tanımlayabileceğimiz) Roma ve İstanbul kiliseleri etrafında kurumsallaşmış veya kendi kilise hiyerarşilerine sahip olmakla birlikte teolojik açıdan Batı Hristiyanlığı’yla uyumlu cemaatler var olmuşlardır. Üstelik teolojik bağlamda Batı Hristiyanları’ndan ayrılan Doğu Hristiyan cemaatlere göre, dinî açıdan “ortodoks” çizginin dışında kalarak ayrı (ve “sapkın”) kollar oluşturanlar da kendileri değil, batılı dindaşlarıdır. Bu kısa özetten de görüldüğü bunlar her yönüyle tartışmalı konulardır. Detayları ilerleyen sayfalarda anlaşılır kılacağım.

Yukarıdaki anlatımdan hareketle, İslâm ile Hristiyanlığın ilk andaki karşılaşması, aslında tam olarak Doğu Hristiyanları’yla fatih Müslümanların karşılaşmalarıdır. Bu karşılaşma ve hemen sonrasında Hristiyanların Dârü’l-İslâm’da meşru ve hukuki cemaatler halinde yaşamaya başlamaları kapsamlı bir araştırma alanıdır. Bu hususlar, modern uzmanlarca bazı açılardan iyi çalışılmıştır. Söz gelimi, Doğu Hristiyanlığı üst çatısını oluşturan cemaatlerden bazılarının Müslüman yönetimi altında kendilerini diğer Hristiyan cemaatlerden ve Müslümanlardan ayırma çabaları, kendilerine has daha belirgin kimlikler oluşturarak kendilerini bu çerçevede ifade etme gayretleri, ciddi araştırmalarda önemli ölçüde aydınlatılmıştır.¹⁷ Bunun gibi, Hristiyanlar

¹⁷ Örneğin şu çalışmaya bk. Jan J. Van Ginkel, “The Perception and Presentation of the Arab Conquest in Syriac Historiography: How Did the Changing Social Position of the Syrian Orthodox Community Influence the Account of Their Historiographers”, *The Encounter of Eastern Christianity with Early Islam*, C. 5, E. Grypeou, M.N. Swanson, D. Thomas (eds.), Leiden-Boston: Brill, 2006, 171-184.

arasında zamanla büyük boyutlara ulaşan İslâmlaşma hareketleri de kaynaklardaki somut verilerin yardımıyla belirli ölçülerde ortaya konulmuştur.¹⁸ Söz konusu bu iki meseleyi de bu kitabın sonraki sayfalarında ele alacağım. Buna mukabil, burada da bazı yönlerden hâlâ yeni yorumlara ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin, Doğu Hristiyan cemaatlerin, Müslümanların askerî faaliyetleri sırasında nasıl bir ruh haline bürünüp fatihleri nasıl karşıladıkları ya da eski efendileri olan Bizans ve Sâsânî yönetimlerine kıyasla Müslüman iktidarı nasıl yorumladıkları su kaldıran tartışmalardır.¹⁹ Nihayet, bu tartışmaları da ana hatlarıyla vereceğim.

Görüldüğü gibi İslâm ile Hristiyanlığın ya da Müslümanlar ile Hristiyanların karşı karşıya geldikleri ilk evre birçok önemli detay ve tartışmalı husus içermektedir. Ancak yine de hiç değilse bir gerçek ortadadır: Mevcut kaynaklar ve bulgular nasıl yorumlanırsa yorumlansın, Hristiyanlar ve Müslümanlar 7'nci yüzyılın ikinci çeyreğinden bugüne kadar iletişim ve etkileşim içinde olmuşlardır.

Peki, ama Hristiyanlar kimlerdir? Bu kitapta bütün Hristiyan dünyayı değil de Müslümanlarla ilk etapta temasa ve etkileşime giren Hristiyanları anlatacağıma göre, bu cemaatlerin kimlikleri, yapıları ve algılayışları bizim için neden birinci derecede önemlidir? Aynı şekilde, Hristiyanlarla (ve hatta birçok öteki din mensuplarıyla) karşılaşan ve onlar üzerinde egemenlik tesis eden Müslümanlar kimlerdir? İşte bu temel soruların yanıtlarını bilmek zorundayız. Zira karşılaşma ve etkileşim sürecini şekillendiren faktörler bu soruların yanıtlarında gizlidir: Hristiyanlık,

¹⁸ Örneğin şu çalışmaya bk. Uriel Simonsohn, "Conversion to Islam: A Case Study for the Use of Legal Sources", *History Compass*, 11:8, 2013, 647-667.

¹⁹ Bu tartışma zemininde önemli bir evre teşkil eden çalışmalardan biri şu makaledir: John Moorhead, "The Monophysite Response to Arab Invasion", *Byzantion* 51, 1981, 579-591.